

De stille stad

Begraafplaatsen als heterotopia's

In elke stad, waar ook ter wereld, zijn er ruimtes die afwijken van de rest van de stedelijke vormgeving. Het zijn plekken die de maatschappelijke functie hebben om een bijzondere ervaring te bezorgen aan de stadsbevolking. Ze maken onderdeel uit van het alledaagse leven in de stad, maar zijn er tegelijkertijd een onderbreking van. Dat is karakteristiek voor begraafplaatsen.

MARIA FERNANDA BELLO DE ARANAGA

Begraafplaatsen zoals we die vandaag de dag kennen zijn een moderne uitvinding. Ze zijn ontstaan in het Victoriaanse tijdperk en waren bedoeld voor de inwoners van de grote steden die in dezelfde periode in Europa en Amerika tot ontwikkeling kwamen. Het concept is het resultaat van een combinatie van verschillende filosofische stromingen en invloeden uit politieke, sociaal-economische, religieuze, wetenschappelijke en artistieke sferen. De begraafplaatsen waren ooit de grote trots van de steden, maar liggen er tegenwoordig veelal verwaarloosd bij. Een aantal is gerestaureerd, anderen vergeten of vernietigd. Hoewel hun oorspronkelijke institutionele status verloren is gegaan, zijn ze nog steeds van betekenis voor de stad. Begraafplaatsen brengen twee verschillende werelden in één ruimte samen. Ze verbinden het aardse met het mystieke dat buiten ons gezichtsveld ligt. Het zijn daardoor gespleten ruimtes die op twee niveaus tegelijk bestaan. Het verband tussen beide dimensies wordt nergens zo sterk tot uitdrukking gebracht als in de negentiende-eeuwse begraafplaatsen, in het beste geval door middel van esthetisch aantrekkelijke, visuele metaforen. Het is tegelijkertijd een plaats van tegenstellingen. Voor sommige mensen is een bezoek aan een begraafplaats een afschuwelijke gebeurtenis, terwijl het voor anderen een aangename ervaring is. Maar weinig plaatsen zijn in staat zulke uiteenlopende emoties op te roepen. Begraafplaatsen hebben een apart soort aantrekkingskracht en de meeste mensen hebben er wel voorstellingen van, hoewel ze zich daar niet altijd van bewust zijn. Het zijn ruimtes die om wat voor reden dan ook onze aandacht opeisen, variërend van morbide interesse of melancholie tot een voorliefde voor het aparte. Met dit in het achterhoofd wordt in dit artikel geprobeerd deze speciale openbare ruimtes te type-

ren. Welke betekenis hebben deze oude publieke ruimtes en welke bedoelde en onbedoelde functies vervullen zij? Bij deze analyse wordt het concept 'heterotopia', dat Michel Foucault in 1984 in 'Of Other Spaces' heeft geïntroduceerd en uiteengezet, als leidraad gebruikt.

Geborgen en onverenigbaar

De dood is een ingrijpende gebeurtenis die grote impact heeft op nabestaanden. Een van de functies van de begraafplaats is het bieden van een ruimte waar rouw, een crisis van de menselijke emotie, wordt gerespecteerd, getolereerd en misschien zelfs verwacht. De begraafplaats is een sacrale plek waar mensen hun verlies kunnen verwerken en hun crisis openlijk kunnen tonen en overwinnen. Het is in die zin een bevoorrechte plaats, omdat mensen er meer dan op welke andere plek in de stad in alle rust uiting kunnen geven aan hun emoties.

Een begraafplaats dient niet alleen als veilig oord voor mensen in een emotionele crisis. Het is tevens een plek waar meer verborgen, abnormale en deviante activiteiten plaatsvinden. Op begraafplaatsen zijn drugsgebruik, alcoholconsumptie door minderjarigen en zelfs seksuele contacten geen onbekende verschijnselen. Brompton Cemetery in Londen staat in de homogemeenschap bekend als een ontmoetingsplaats voor vluchtige, anonieme seks. Op Kensal Green Cemetery, ook in Londen, gooien drugsverslaafden hun gebruikte naalden tussen de grafstenen en door de roosters van de kapelkelders. Over de gehele locatie liggen lege flessen verspreid. In de meeste begraafplaatsen vindt drugs- en alcoholgebruik plaats, zowel 's nachts als overdag. Men kan zich er gemakkelijk verbergen en de locatie biedt een perfecte atmosfeer om rustig te gebruiken. Goths, leden van een subcultuur die afwijkend wordt beschouwd



Mount Joy Cemetery in Dublin, Ireland.
(Foto Mafe Bello)

door kledingstijl en smaak en door sommigen zelfs gevreesd wordt, zijn ook vaak te vinden op begraafplaatsen, vooral op de oudere.

Gelet op deze twee functies is het eenvoudig om te concluderen dat begraafplaatsen ten minste als twee type heterotopia's zoals omschreven door Foucault functioneren: het zijn heterotopia's van crisis en heterotopia's van deviantie. Maar er zijn er nog meer.

Zoals eerder gezegd, verleent het samengaan van de spirituele wereld en de wereld van de levenden de ruimte van begraafplaatsen kwaliteiten die moeilijk elders in de gebouwde omgeving te vinden zijn. Begraafplaatsen zijn in staat om op één plek samen te binden wat tegengesteld is. De wereld van de levenden wordt verbonden met de wereld van de doden. Angst en horror gaan samen met bewondering en inspiratie die sommigen aan deze plaatsen ontlenu. De begraafplaats roept alledaagse wereldlijke ervaringen op,



maar ook de spiritualiteit van de eeuwigheid. Er wordt zowel moraliteit als immoraliteit tot uitdrukking gebracht. Hemel, aarde en de onderwereld worden verbeeld in de decoraties, gebouwen en de gewelven van mausoleums en familiegraven. Kortom, men kan nog een karakteristiek van Foucaults heterotopia in de begraafplaats herkennen: de kracht om in één reële plaats verschillende ruimtes naast elkaar te laten bestaan die van nature onverenigbaar zijn. Behalve in begraafplaatsen vindt men deze eigenschap alleen in andere religieuze constructies.

(On)veranderlijkheid

De uitvinding van de moderne begraafplaats, die in de plaats kwam van het kerkhof, symboliseert een belangrijke verandering in hoe men dacht over het begraven van doden. Die verandering vindt z'n oorsprong in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten. Voor die tijd werden

kerkhoven behalve als begraafplaats ook gebruikt als marktplaats en forums en maakten dus deel uit van het alledaagse leven in dorpen en steden. Het kerkhof en de kerk vormden niet alleen het centrum van het religieuze leven, maar ook van het seculiere en politieke. De negentiende-eeuwse begraafplaats was verre van dat. De begraafplaats stond symbool voor elegantie en verfijning en de Romantische idealen van de Victorianen werden er tot uitdrukking gebracht. De begraafplaats werd een plaats van rust en overpeinzing en, in veel gevallen, een plek om de vrije tijd door te brengen. Tegenwoordig ondergaat de begraafplaats een andere transformatie, hoewel niet zo ingrijpend als die in de negentiende eeuw. Veel begraafplaatsen zijn verlaten en verwaarloosd, ondanks de levendigheid van de steden die hen omringen. Er zijn veel initiatieven ontwikkeld om begraafplaatsen te beschermen en te strijden voor de erkenning van hun cultureel-historische belang.

Het zijn monumenten met een spirituele uitstraling. Het eerder genoemde deviante gedrag is een ander voorbeeld van nieuwe functies voor de negentiende-eeuwse begraafplaats. Daarin doet het meer denken aan activiteiten gerelateerd aan 'body snatching', dat in de achttiende eeuw regelmatig voorkwam, dan aan de meer verheven rol van latere decennia.

Kenmerkend voor een heterotopia veranderen met de opvattingen over de begraafplaats ook de functies. Deze veranderingen sluiten aan bij ontwikkelingen in de omringende maatschappij. Foucault stelt vast dat de functie van een heterotopia logisch volgt uit de cultuur van de specifieke samenleving waarin dat heterotopia een plek heeft en daarbij gebruikt hij de overgang van kerkhof naar begraafplaats als voorbeeld. Hetzelfde kan gezegd worden over de verschuivingen in gebruik en perceptie van de begraafplaatsen vandaag de dag. Een van de meest opvallende kenmerken van begraafplaatsen is hun tijdelijkheid. Foucault zegt dat in heterotopia's tijdelijkheid wordt uitgedrukt door 'heterochronieën', ofwel fragmenten van tijd. Als een cultureel landschap en historisch document biedt de begraafplaats de bezoeker een blik in de evolutie van de samenleving en de wijze waarop men de doden herdenkt. Het is een ruimtelijke en kunstzinnige uitdrukking van de esthetische opvattingen en idealen van opeenvolgende generaties. Het is een bibliotheek in steen, een openluchtmuseum van de dood, heterotopia's van oneindig accumulerende tijd. Hier staat de tijd niet stil, maar bouwt door en voegt toe aan de reeds bestaande verzameling van informatie en artefacten. Het brengt als een archief alle tijdperken en bijbehorende smaken samen.

Tegelijkertijd en schijnbaar in tegenstelling met het bovenstaande neemt de begraafplaats soms afwijkende functies aan: soms deviant maar in andere gevallen lichtig en chaotisch. Een voorbeeld daarvan is wat er plaatsvindt op Mexicaanse begraafplaatsen op twee november. Deze dag, die we kennen als Allerzielen, is een populaire feestdag. In de voorafgaande nacht komen mensen traditioneel naar de begraafplaats om de graven te versieren met bloemen, kaarsen en tapijten van gekleurd zand en bloemblaadjes. De meest karakteristieke vorm van herdenken is het plaatsen van



Panteón Civil de Dolores in Mexico City. (Foto Mafe Bello)

muur die de begraafplaats omringt. De begraafplaats is dus een distributiepunt voor drugssmokkel naar Finland. Als de nacht valt wordt de begraafplaats een locatie waar illegale activiteiten plaatsvinden en transformeert zij tijdelijk in een totaal heterotopia.

De samenleving weerspiegeld

De moderne begraafplaats was een heterotopia vanaf het moment dat het idee ervoor zich vormde in de hoofden van de nieuwe middenklasse. Zoals eerder vermeld, leidden een aantal gebeurtenissen en omstandigheden tot het uiteindelijke concept van de negentiende-eeuwse begraafplaats. Foucault had met het idee van heterotopia een soort ruimte voor ogen waarin concreetheid, maatschappelijke gebruiken en incidentele evenementen worden gecombineerd. De omstandigheden waaronder de begraafplaats ontstond, de functie die het voor de Victorianen had en de rollen die het in latere decennia zou krijgen, tonen aan dat de begraafplaats als een door Foucault bedoeld heterotopia gezien kan worden.

De moderne begraafplaats was een poging om het begraven aan de controle van de kerk te onttrekken. Ook zette men zich in filosofische zin af van de achttiende-eeuwse normen en tradities. Hierdoor boden zowel de denominale als de niet-denominale begraafplaatsen een alternatief voor de oorspronkelijke begrafenisrituelen en idealen rondom de nagedachtenis van de doden. Zo ontstonden ruimtes die van de norm afweken zoals Foucault beoogde. Het begrip 'heterotopia' hangt samen met het begrip 'utopia'. Het streven naar de creatie van een utopia is een kenmerk van moderniteit. Men verlangt naar een perfecte samenleving, die ordelijk en stabiel is en die zo wordt geregeerd dat vrijheid is gewaarborgd. Het nieuwe type begraafplaats vloeide onder andere voort uit het streven naar vrijheid van godsdienst en onafhankelijkheid van de kerk waar het het recht op begraven betrof. Andersheid, kenmerkend voor een heterotopia, bestaat alleen door de relatie met de omgeving. Begraafplaatsen kunnen alleen als heterotopia worden geïdentificeerd wanneer de verhouding tot de omringende samenleving in ogenschouw wordt genomen.

offers aan de doden. Een offer bestaat uit het lievelingseten van de overledene, drank en snoep. Ook wordt meestal een foto van de overledene bij het graf gezet. Bij het Meer van Pátzcuaro komt de plaatselijke bevolking deze nacht samen op de begraafplaats om ter plekke het offervoedsel te koken en feest te vieren. Op dat moment wordt de dood met ironie gezien, wordt rouwen een feestelijkheid en transformeert de begraafplaats in een kleurrijk en levendig landschap. Elk jaar wordt de wereld van de doden voor even een wereld van feestgangers. Het functioneren van de begraafplaats doet op dat moment denken aan de kermissen die Foucault aanhaalt om te illustreren dat heterotopia's veranderlijk, vloeïend en tijdelijk zijn.

De Hietaniemi begraafplaats in Helsinki lijkt meer op een park dan een begraafplaats. Overdag is het er druk en het is niet ongebruikelijk dat mensen er rondwandelen om de grafkunst te bewonderen of om het graf te bezoeken van een hooggeëerde Finse burger. 's Zomers picknicken er families op de parkachtige open plekken en veel mensen gebruiken

het als een sluiproute naar het aangrenzende strand. Tieners doorkruizen de begraafplaats met badhanddoeken en bier onder de arm, wat een nogal vreemde aanblik biedt. Maar 's nachts, als de toegangshekken gesloten zijn, komen de heterotopische kwaliteiten van deze begraafplaats pas echt tot uitdrukking. Veel jongeren en Goths verlaten het strand en gaan stiekem naar Hietaniemi om te drinken, drugs te gebruiken of om seks te hebben in wat zij waarschijnlijk als een bijzonder opwindende omgeving ervaren. De nachtwaker trof ooit een jong stel aan dat net had gezwommen in de nabijgelegen baai en volkomen naakt tussen de grafzerken wandelde. Er is echter één abnormale activiteit waardoor deze begraafplaats afwijkt van het gros van de begraafplaatsen in Finland en zelfs in Europa. Sinds 2003 worden er grote hoeveelheden drugs gevonden die bestemd zijn voor de Finse markt. De grootste vondst was bijna drie kilo uit Estland gesmokkelde amfetamine. Er werden twee zakken gevonden: een was begraven achter een grafsteen en de ander vlak bij de

De begraafplaats dankt haar bijzondere positie aan haar relatie met de rest van de stedelijke omgeving.

Vandaag de dag vormen stadsbegravingen een onderbreking van het chaotische stedelijke landschap. Het zijn ruimtes die overladen zijn met symboliek en sociale en religieuze betekenis die in tegenspraak lijkt met de omringende stedelijkheid. Het zijn plaatsen om tot rust te komen en spirituele oases temidden van de alledaagse drukte. Ze worden gebruikt als vrijplaatsen voor deviant gedrag verborgen voor de arm van de wet. Ze bieden rouwende families ruimte voor herdenking. Het zijn ruimtes die in de loop der tijd ondanks de snelveranderende wereld relatief onaangestast blijven. De begraafplaats heeft de stad nodig om z'n verschillende functies te kunnen vervullen en de stad

heeft de begraafplaats nodig als sacrale plek voor haar inwoners. Bovendien komen de stad en de begraafplaats uit elkaar voort. Ken Worpole beschouwt begraafplaatsen als de eerste werkelijke nederzettingen in een wereld die oorspronkelijk uit nomaden bestond. Rond begraafplaatsen zijn veel dorpen ontstaan. Omgekeerd kwam de moderne begraafplaats voort uit de stad, waar de noodzaak tot hervorming van begrafenispraktijken het eerst voelbaar was en de middenklasse haar visie op de dood wijzigde. Met andere woorden: de begraafplaats en de stad zijn historisch met elkaar verbonden. Verder weerspiegelt de begraafplaats de omringende stad. De sociale, politieke, economische, demografische en religieuze ontwikkelingen van de stad vinden hun onuitwisbare weerslag op de begraafplaats. Het

is de laatste rustplaats van de stedelingen. Zelfs ruimtelijk gezien lijkt de plattegrond van veel begraafplaatsen opvallend veel op de plattegrond van een stad met straten, boulevards en parken. Père Lachaise in Parijs is daar een voorbeeld van, net als Kensal Green en Hietaniemi. De term 'necropolis', wat letterlijk 'dodenstad' betekent, wordt niet voor niets over de hele wereld gebruikt om begraafplaatsen mee aan te duiden.

In ieder opzicht wordt de stad in de begraafplaats weerspiegeld. Deze plaats van stilte en nagedachtenis functioneert temidden van drukke straten en iedereen zal het bijzondere karakter van deze ruimte willen erkennen. Als een plaats van overpeinzing, herdenking, mysterie en ontzag combineert ze kwaliteiten op een manier die men niet snel op andere plekken in de grote stad aantreft. Dit mentale en ruimtelijke toevluchtsoord kan met recht heterotopia worden genoemd.

Maria Fernanda Bello de Aranaga volgde het mastersprogramma 'European Urban Cultures' van POLIS: een samenwerkingsverband tussen Vrije Universiteit Brussel, Manchester Metropolitan University, Universiteit Tilburg en de University of Art and Design in Helsinki. Haar scriptie is getiteld 'Ripped Places: cemeteries as heterotopias and cultural landscapes'. Vertaald door Marloes Wevers.

Literatuurselectie

Brooks, C. (1989) *Mortal Remains: the history and present state of the Victorian and Edwardian cemetery*. Devon: Wheaton Publishers Ltd.

Eliade, M. (1968) *The sacred and the profane: the nature of religion*. San Diego: Harvest/HBJ Book.

Foucault, M. (1984) *Of Other Spaces*. In: *Journal Architecture/Mouvement/Continuité*, oktober.

Hetherington, K. (1997) *Badlands of modernity: heterotopias and social ordering*. London: Routledge.

Stevens Curl, J. et al (2001) *Kensal Green Cemetery: the origins and development of the General Cemetery of All Souls, Kensal Green, London, 1824-2001*. Chichester: Phillimore and Co. Ltd.

Worpole, K. (2003) *Last landscapes: the architecture of the cemetery in the west*. London: Reaktion Books Ltd.



Orthodox cemetery Hietaniemi in Helsinki, Finland (Foto: Mafè Bello)